

УДК 737.1(477.73:930.27)

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук, професор
кафедри історії та методики її навчання
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету
(Ізмаїл, Україна)

Mykola Nikolaev

Doctor of Historical Science (Dr. Hab.)
Professor at the Department of History and
its studying methodology of Izmail State
University of Humanities
(Izmail, Ukraine)

olbiopol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3994-1150>

ResearcherID: AАН-7628-2020

МОНЕТНІ ЛЕГЕНДИ ЯК ДЗЕРКАЛО ОЛЬВІЙСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

THE COIN LEGENDS AS A MIRROR OF OLBIAN PALEOGRAPHY

Анотація

Мета статті – попередній (вибірковий) аналіз певних проявів палеографічних особливостей у легендах ольвійських монет порівняно з лапідарною та рукописною палеографією класичної та елліністичної Ольвії. Пропонована стаття – безпосереднє продовження теоретичних досліджень легенд (літер, скорочень та монограм) на монетах догетської Ольвії. **Теоретико-методологічні основи дослідження** – типові наукові методи, у тому числі системного аналізу, у поєднанні із власними науковими розвідками автора. У такому разі використовувався нещодавно запропонований нами інструмент синтезу нумізматичних класифікацій та просопографічних інтерпретацій легенд на хронологічному ґрунті відновленого ольвійського епонімного літочислення. **Наукова новизна.** Вперше за останні пів століття виконані вибіркові дослідження нумізматичної палеографії порівняно з лапідарною та рукописною палеографією класичної та елліністичної Ольвії із застосуванням нового хронологічного інструментарію. **Основні результати дослідження.** 1. Вибірковий порівняльний аналіз нумізматичної, лапідарної та рукописної палеографії класичної та елліністичної Ольвії загалом потребує перегляду усталеного уявлення про паралелізм у розвитку вказаних напрямів; наявні нюанси. 2. Так, осібні літери, наприклад, альфа з ламаною гастою, використовувалися в нумізматиці вкрай епізодично; тхета з горизонтальною гастою зовсім не застосовувалася в нумізматичній палеографії. 3. Широко вживаний у лапідарній та рукописній палеографії Ольвії з початку II ст. до Р. Х. курсивний шрифт, зокрема, курсивні епсилон та омега, взагалі не зафіксовані в нумізматичній палеографії. 4. Ще однією особливістю нумізматичної палеографії є подекуди несинхронне

завершення (порівняно з лапідарним архівом) використання осібних літер. 5. Відмічена невдала спроба застосувати до нумізматичної палеографії одно- та двокрапкову інтерпункцію (фактично – брак литва (*sic*)), вживану в лапідарній та рукописній палеографії переважно класичного періоду. 6. Також нами отримано деякі інші результати. 7. Зазначимо, що в запропонованій статті ми не порушуємо питання нумізматичного палеографічного датування. 8. Сформовані з урахуванням складності реальних процесів у монетній справі Ольвії гіпотези необхідно розглядати як попередні. 9. Загалом, проведені вибіркові порівняльні дослідження ольвійської палеографії підтверджують перспективність проведення подальших досліджень на системному ґрунті.

Ключові слова: Ольвія, монети, легенди, літери, нумізматична палеографія, лапідарна палеографія, рукописна палеографія.

Abstract.

*The purpose of the article is a preliminary (selective) analysis of certain manifestations of paleographic features in the legends of Olbian coins in comparison with the lapidary and manuscript paleography of classical and hellenistic Olbia. The present article is a direct continuation of theoretical studies of legends (letters, abbreviations, and monograms) on coins of classical & hellenistic time of Olbia. **The theoretical and methodological background** of the study is typical scientific methods, including system analysis, combined with the author's own research. In this case, we used a recently proposed tool for the synthesis of numismatic classifications and prosopography interpretations of legends on the chronological basis of the restored of Olbian eponym chronology. **Scientific novelty.** For the first time in the last half-century, selective studies of numismatic paleography in comparison with lapidary and manuscript paleography of classical and hellenistic Olbia have been carried out using new chronological tools. **Main results of the research.** For several years, we have been conducting theoretical studies of the legends of Olbian coins of the classical and hellenistic periods. In particular, we have obtained materials to prove that the abbreviations of names (monograms, differents) on these coins are not eponymous. A new research tool – a synchronised eponym catalogue – has made it possible to identify dozens of abbreviations (monograms, differents) with real historical figures – eponyms of Olbia – who, according to ancient tradition, held the position of coin magistrate chronologically close to the execution of the position of eponym. Accordingly, a large group of coins received relatively accurate prosopographic dating, unlike traditional onomastic interpretations of coin abbreviations that do not provide a real historical context. Further prosopographic studies of coin legends, combined with numismatic classifications (groups, subgroups, types) on the chronological basis of the eponym catalogue, allowed us to develop an objective chronological scheme of the first series of minted copper and the “obol series”, coins with the legend ΒΣΕ, etc. Prosopographic*

studies of the differentials on the “borysphens” made it possible to revise the established chronology of these coins and propose a scheme that is an improvement of the chronological scheme of P. O. Karyshkovsky and others. At the same time, further progress in the proposed direction raises the question of ensuring the system nature of research, in particular, in addition to prosopographical (chronological) studies, the coins of Olbia of the classical and hellenistic periods can be studied with the help of paleography. The restoration of the Olbian chronology – the synchronisation of the IPE I² 201 eponym catalogue – has in recent years made it possible to obtain virtual chronological series of both lapidary monuments and monuments of manuscript epigraphy (graffiti, magical inscriptions, etc.), as well coins. In particular, the prosopographic dating of all subgroups of the first series of minted copper, the “obol series”, the “borysphens”, the ΠΡΩ, ΒΣΕ series, etc. was published. Accordingly, the obtained chronological information makes it possible to carry out comparative studies in lapidary, manuscript and numismatic paleography at a new level for the first time in the last half century, which is the task of the future. However, we understand that such a study, in particular, will involve the analysis of a huge amount of information, so the purpose of the proposed article is limited to preliminary remarks and a selective analysis of some striking manifestations of paleographic features of the legends of Olbian coins in comparison with lapidary and manuscript paleography. In general, the analysis was based on somewhat simplified paleographic forms of letters, without any specific nuances. As a result of the study, the following was obtained: 1. A selective comparative analysis of the numismatic, lapidary and manuscript paleography of classical and hellenistic Olbia generally confirms the necessity to revise the established notion of parallelism in the development of these areas; some nuances have been revealed 2. For example, some letters, such as alpha with broken transverse line, were used in numismatics very sporadically; theta with the horizontal line was not used in numismatic paleography at all 3. The italic font, widely used in the lapidary and manuscript paleography of Olbia from the beginning of the II century BC, in particular, the italic epsilon and omega, are not presented in numismatic paleography. 4. Another feature of numismatic paleography is the sometimes asynchronous completion (compared to the lapidary archive) of the use of individual letters. 5. There is an unsuccessful attempt to apply to numismatic paleography the one- and two-point interpunction (in fact, the errors of casting (sic)) used in lapidary and manuscript paleography of the predominantly classical period. 6. Numismatic paleography is characterized by the presence of retrograde legends, unlike lapidary paleography. Retrograde legends arise as a result of incompetence of craftsmen. 7. Note that in the proposed article we do not raise the issue of numismatic paleographic dating. 8. We also obtained other results. **The perspective of further research.** The hypotheses formed in view of the complexity of the real processes in the coinage of Olbia should be considered as preliminary. In general, the conducted selective comparative studies of Olbian paleography require further development on a system basis.

Key words: Olbia, coins, legends, letters, numismatic paleography, lapidary paleography, manuscript paleography.

Постановка проблеми. Упродовж декількох років нами виконуються теоретичні дослідження легенд ольвійських монет класичного та елліністичного часу. Зокрема, отримані матеріали про те, що скорочення імен (монограми, диференти) на цих монетах не мають епонімного характеру. Новий інструмент досліджень – синхронізований епонімний каталог – дав змогу ототожнити десятки скорочень (монограм, диферентів) з реальними історичними особами – епонімами Ольвії, які за античною традицією виконували посаду монетного магістрату, що хронологічно близько до виконання епонімії. Відповідно, велика група монет отримала відносно точне просопографічне датування на відміну від традиційних ономастичних тлумачень монетних скорочень, які не передбачають реального історичного контексту. Надалі просопографічні інтерпретації монетних легенд у поєднанні з нумізматичними класифікаціями (групи, підгрупи, типи) на хронологічному ґрунті епонімного каталогу дали змогу розробити об'єктивну хронологічну схему емісій першої серії карбованої міді, «обольної серії», монет з легендою ВΣΕ тощо. Просопографічні дослідження диферентів на «борисфенах» уможливили перегляд усталеної хронології цих монет та запропонувати схему, яка є удосконаленням хронологічної схеми П. Й. Каришковського тощо. Водночас у подальшому просуванні у запропонованому річизці постало нагальне питання щодо забезпечення системного характеру досліджень, у такому разі окрім просопографічних (хронологічних) студій монетні легенди Ольвії класичного та елліністичного часу можливо та необхідно досліджувати за допомогою палеографії.

Допоміжна історична дисципліна – *палеографія* – традиційно застосовується зокрема й у датуванні різноманітних написів. Загальна палеографія складається з лапідарної палеографії (написи на каміннях), рукописної палеографії (графіті, магічні написи, приватні листи тощо) та нумізматичної палеографії (легенди монет та штампів¹). Однією з головних особливостей палеографії є її локальний характер у географічному сенсі. Відповідно, наше подальше дослідження буде обмежене лише палеографією ольвійського поліса. Палеографія має також властивості розвитку у часі; з огляду на це наше дослідження охоплює класичний та елліністичний період. Саме розвиток форм літер у часі і використовується в палеографії для визначення приблизної дати писемної пам'ятки. Отже, застосувавши обмеження у часі та просторі, зазначимо, що останнім часом ми оприлюднили дослідження у якому, зокрема, розглядався сучасний стан

¹ Керамічні, переважно агораномні, штампи умовно віднесені нами до нумізматичної палеографії з урахуванням близькості технологічних процесів їхнього виготовлення до монетних технологій.

ольвійської лапідарної палеографії класичного та елліністичного періоду². Підсумком досліджень стало виявлення низки негативних тенденцій у практичному застосуванні цієї допоміжної історичної дисципліни. Зокрема, зафіксовані спроби суттєвого підвищення точності палеографічного аналізу через виділення вузьких хронологічних діапазонів зі стійкою палеографією³. Зауважимо, що, на перший погляд, такий підхід відповідає інтуїтивному уявленню про процеси, що відбуваються у палеографії. Однак, у палеографії присутнє й таке явище, як співіснування різних стилів письма, зокрема палеографічних форм минулих часів, що не сумісне з існуванням вузьких хронологічних діапазонів⁴. Також фіксуються непоодинокі випадки формального застосування палеографічного методу. Цей хибний алгоритм полягає у застосуванні інших, відмінних від палеографії міркувань (нумізматичних, історичних тощо); згодом до вже прийнятого рішення про дату пам'ятки додається, немовбито підтверджувальний, палеографічний аналіз літер⁵. Також виявлено хибний алгоритм палеографічного датування, який спричиняє навіть розрив у протіканні процесів у часі. Мова йде про пошук у палеографії ознак минулих часів замість того, аби шукати наймолодші ознаки⁶. Але головне те, що дослідження, виконані у попередні роки, відрізняються браком типових вирішальних правил датування за палеографічними ознаками, зокрема йдеться про необхідність визначення у хронології появи наймолодшої палеографічної ознаки⁷ за кожною літерою, яка має значущі палеографічні відмінності. Розглянуті у такий спосіб негативні тенденції в ольвійській лапідарній палеографії, які, безперечно, можуть бути застосовані і до рукописної та нумізматичної палеографії, визначають актуальність подальших розвідок з метою вироблення оптимальних та прозорих алгоритмів палеографічного датування. Вважається *a priori*, що лапідарна, рукописна та нумізматична палеографія в обмеженому географічному просторі розвивається в єдиному напрямкові, тому оптимальним планом досліджень у пропонованому річищі є порівняльні дослідження складових загальної палеографії. Отже, відповідно до нашого завдання, актуальним є огляд сучасного стану нумізматичної палеографії Ольвії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, історіографія палеографічних досліджень монетних легенд догетської Ольвії класично-

² Ніколаєв, 2023. У друку знаходиться інша публікація, що розвиває положення першої: Ніколаєв М. І. Системний аналіз у подоланні суб'єктивізму в лапідарній палеографії (на прикладі Ольвії)// VER KYIVIENS (Sub Umbra Castaneorum) : СТАРОДАВНІЙ СВІТ, СЕРЕДНІ ВІКИ, РАННІЙ НОВИЙ ЧАС: ІСТОРІЯ, РЕЛІГІЯ, КУЛЬТУРА. КНУ.

³ Ніколаєв, 2023.

⁴ До речі, попередні напрацювання свідчать про те, що розраховувати на якийсь «прорив» у підвищенні точності палеографічного аналізу не варто; мова може йти тільки про впорядкування та розроблення усталеного алгоритму визначення палеографічної дати. Ніколаєв, 2023.

⁵ Ніколаєв, 2023.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

елліністичного періоду є дуже обмеженою. Так, єдиний загальний огляд теми виконано майже 60 років тому в докторській дисертації видатного вітчизняного вченого П. Й. Карішковського; огляд є дуже коротким⁸. Учений зауважив, що «...палеографічні спостереження над ольвійськими монетними легендами ведуть лише до скромних результатів, і значення таких спостережень не треба перебільшувати: з одного боку, написи настільки короткі, що тільки в осібних випадках виявляється можливим отримати уявлення про характерні ознаки накреслення всіх знаків алфавіту щодо тієї чи іншої групи монет; з іншого боку, коливання передачі окремих букв виявляються часом дуже суттєвими навіть у межах порівняно невеликих періодів; нарешті, літери часто настільки дрібні, що важливі для палеографічного аналізу деталі виявляються втраченими. Треба, однак, зазначити, що *палеографічне вивчення ольвійських монетних легенд не тільки можливе, а й дає змогу вловити досить близький паралелізм розвитку шрифту монетних написів та лапідарних епіграфічних документів* (курсив наш – М. Н.)»⁹. Далі дослідник наводить короткий огляд головних палеографічних особливостей ольвійських монет, зокрема класичної та елліністичної доби. Також відомі кілька епізодичних прикладів застосування П. Й. Карішковським палеографії монетних легенд у порівнянні з лапідарною палеографією. Так, наприклад, дослідник порівнює палеографію написів Ольвії, датованих В. В. Латишевим першими десятиліттями IV ст. до Р. Х., зокрема, *IPE I² 20, 210, 216*, з легендами статерів підгруп А–С (на цей час таке датування вважається застарілим). Також дослідник указує на схожість палеографії написів *IPE I² 21, 23, 25*, датованих загалом IV ст. до Р. Х. з палеографією статерів підгруп D–G тощо¹⁰.

Період 1950–1960-х рр. – час становлення видатного українського вченого; палеографічні матеріали дослідника містять, на нашу думку, дещо спрощене уявлення щодо співвідношення лапідарної та нумізматичної палеографії. Загалом нумізматична палеографія Ольвії протягом останніх десятиліть майже не згадується дослідниками, за винятком епізодичних зауважень, наприклад, В. П. Яйленка¹¹, В. М. Орлика¹² тощо. Також у дослідженнях В. П. Яйленка знаходимо тези про паралельний розвиток лапідарної та нумізматичної палеографії¹³.

Формулювання мети статті. Між тим, відновлення ольвійського епонімного літочислення – синхронізація епонімного каталогу *IPE I² 201* – останніми роками дала змогу отримати віртуальні хронологічні низки як лапідарних пам'яток, так і пам'яток рукописної епіграфіки (графіті, магічних написів тощо), а також монет. Зокрема, оприлюднені просопографічні датування

⁸ Карышковский, 2003.

⁹ Карышковский, 2003: 152.

¹⁰ Карышковский, 1956: 71.

¹¹ Яйленко, 2017: 94.

¹² Орлик, 2021.

¹³ Яйленко, 2017: 94.

усіх підгруп першої серії карбованої міді, «обольної серії», «борисфенів», монет серій ПРΩ, ВΣΕ тощо. Відповідно, *отримана хронологічна інформація надає змогу вперше за останні півстоліття на новому рівні виконати порівняльні дослідження в лапідарній, рукописній та нумізмати́чній палеографії, що і є завданням майбутніх періодів.* Втім, ми розуміємо, що таке дослідження буде пов'язано, зокрема, з аналізом величезного обсягу інформації, тому *ціль пропонованої статті обмежується лише попередніми зауваженнями та вибірко́вим аналізом окремих яскравих проявів палеографічних особливостей у легендах ольвійських монет у порівнянні з лапідарною та рукописною палеографією.* Загалом для аналізу застосовувалися *дещо спрощені палеографічні форми літер, без особ́них нюансів.*

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Характерна риса лапідарної та рукописної палеографії класичного часу визначається наявністю одно-, дво- та трикрапкової інтерпункції в окремих писемних пам'ятках, наприклад, у лапідарних написах – посьвтах *IOlb 59, IOlb 63*, та рукописних написах – посьвтанних графіті *IGDOb 25, IGDOb 100*, приватному листі Онесси до Анфестерія¹⁴ тощо. Очевидно, *у розвиток традицій лапідарної та рукописної палеографії у 1989 р. В. А. Анохін¹⁵ увів приклад застосування інтерпункції і в нумізмати́чній палеографії Ольвії класичного періоду.* Дослідник опублікував унікальні (або надзвичайно рідкісні) монети з легендою *APIX:O*, в яких наявна, начебто, дво- чи то однокрапкова інтерпункція. Це дало вченому привід сформулювати фантастичну гіпотезу щодо інтерпретації цієї легенди як такої, що складена зі скорочень трьох слів: *ἄρ[δῖς]* – стріла, *ἰχ[θύς]* – риба, *Ὀ[λβια]* – етнікон¹⁶. Така інтерпретація отримала майже одностайне не сприйняття вчених, зокрема, В. П. Яйленка¹⁷. *Як застереження проти побудови фантастичних здогадок у нумізмати́чній палеографії вводимо до наукового обігу «дельфін» (рис. 1) з легендою Θ·Υ, яка утримує, начебто, однокрапкову інтерпункцію, а фактично є звичайним браком литва (sic).*

Рис. 1. «Дельфін» із дефектом литва, який схожий на однокрапкову інтерпункцію

¹⁴ Не виданий, перебуває в стадії дослідження.

¹⁵ Анохін, 1989: 20–21.

¹⁶ Анохін, 2011: 177.

¹⁷ Яйленко, 2017: 94

2. На відміну від лапідарної палеографії нумізматична палеографія та частково рукописна (магічні написи¹⁸) іноді утримує повністю або частково виконані ретроградні легенди, наприклад¹⁹, ΑΣΥΑΠ ΙΠΕ (замість ΕΠΙ ΠΑΥΣΑ), ΟΙΒΛΟ (замість ΟΛΒΙΟ), ΥΘ (замість ΘΥ), ΒΕΣ (замість ΒΣΕ) тощо. Ми впевнені, що читач стикався з прикладами такого ретроградного виконання монетних легенд. *Ретроградний стиль в нумізматичній палеографії – стихійне явище, обумовлене кваліфікацією різьбяра; такий стиль притаманний усьому досліджуваному хронологічному діапазону.*

3. Переходимо до першої літери давньогрецького алфавіту – *альфи*. Палеографічні особливості *альфи* на ранніх монетах Ольвії дослідив В. П. Яйленко та дійшов висновку про її подібність до лапідарних пам'яток класичного періоду²⁰. Достатньо стабільна літера *альфа* Α (переважно з горизонтальною гастою) фіксується в лапідарній та нумізматичній палеографії до рубежу III–II ст. до Р. Х. Орієнтовно з другого століття до Р. Х. й до закінчення догетського періоду в лапідарній палеографії Ольвії використовується *альфа* з ламаною гастою Α (щодо рукописних пам'яток інформації бракує). До таких написів можливо віднести декрет *IPE I² 30* (фіксуються суттєві коливання у зображенні *альфи*; орієнтовне датування – рубіж III–II ст. до Р. Х.), посвяту *IPE I² 186* Нікодрома Діонісова²¹, посвяту *SEG 40: 633* Посидея Діонісова (орієнтовно 180–160 рр. до Р. Х.), посвяту *SEG 40: 633* Гікесія Філтова (орієнтовно 178–159 рр. до Р. Х.) тощо²².

Перша *альфа* з ламаною гастою Α в нумізматичній палеографії зафіксована на «борисфені» № 92 (рис. 2 зліва), який датується 222–217 рр. до Р. Х.²³. Тобто, з урахуванням похибки датування лапідарних написів можлива гіпотеза про те, що така літера з'явилася спершу в нумізматичній палеографії. Водночас *альфа* з ламаною гастою надалі не знайшла широкого застосування в догетській нумізматичній палеографії Ольвії. Окрім розглянутого «борисфена» відома ще лише одна монета (рис. 2, справа) часів Мітрідата VI Евпатора, що опублікована нещодавно проф. В. М. Орликом²⁴; датується монета роком Аполлона – 105 р. до Р. Х. На нашу думку, широке застосування *альфи* з ламаною гастою в нумізматичній палеографії Ольвії не мало сенсу завдяки дрібним літерам та, відповідно, втратою важливих для палеографічного аналізу деталей, що зазначив

¹⁸ Николаев, 2023. Наприклад, ΒΑΔΩΠΠΟΣΟΣΕΠΙΚΑΙΛΗΣ / ΝΙΓΕΣΩΝΚΑΡΙΤΣΟΣ / ΒΑΔΕΓΟΣΑΓΙΩΝ (*SEG* 50:702,1) позначає Βαδάκης, Σωσίπολις, / Νικέρατος, Ἐπιγώνε, / Βάδαγος, Ἰγισών.

¹⁹ Наприклад, Нечитайло, 2000: №№ 91, 96, 111–117, 130, 135, 147, 148, 163, 226, 236, 237, 242, 243, 445, 546, 549.

²⁰ Яйленко, 2017: 94 (сн. 164, 165).

²¹ Пам'ятку орієнтовно 200 р. до Р. Х. піддали *damnatio memoriae*; встановили її, ймовірно, на декілька років раніше (Николаев, 2014; 2019; Николаев, 2022).

²² Николаев, 2014; 2019.

²³ Николаев, 2022.

²⁴ Орлик, 2021.

свого часу П. Й. Каришковський²⁵. Ця гіпотеза певною мірою знаходить підтвердження й для перших століть після Р. Х., де застосування такої літери в нумізматичній палеографії не набуло розповсюдження при повсюдному застосуванні її в лапідарній палеографії.

4. Аналогічне пояснення можливе і для ситуації, що склалася із застосуванням в нумізматичній палеографії літери *тхета* Θ у порівнянні з лапідарною та рукописною палеографією. Отже, еволюція форми цієї літери в лапідарній та рукописній палеографії утримує два періоди: перший охоплює класичний та елліністичний період, аж до початку II ст. до Р. Х., при якому *тхета* зображалася із внутрішньою крапкою²⁶. Характерні приклади – майже усі лапідарні та рукописні пам'ятки до початку II ст. до Р. Х. Другий період у лапідарній та рукописній палеографії характеризується співіснуванням *тхети* із крапкою та *тхетою* з горизонтальною гастрою замість крапки із домінуванням останньої²⁷. Навпаки, в нумізматичній палеографії еволюція форми *тхети* зовсім відсутня, за весь період спостережень застосовувалася виключно літера із внутрішньою крапкою.

Рис. 2. Монети Ольвії з альфою з ламаною гастрою

5. Сигма – одна з літер, яка має яскраво виражені палеографічні властивості. Водночас традиційно вважається, що в лапідарній палеографії класичного періоду чотиричастинна *сигма* ξ є стійкою за формою літерою²⁸. Маємо на увазі лапідарні написи стилю *στοιχηδόν*. Зокрема, парні та непарні (згори вниз) гаси *сигми* ξ зображувалися паралельними (рис. 3, зліва). Переконливий приклад застосування такої літери в лапідарній палеографії – посвята мольпів *IOlb 58* або декрети *IOlb 2* та *SEG 31:701*. Що стосується рукописної палеографії, то тут також бачимо *сигму* строго класичної форми ξ, наприклад, у посвятному графіто Афіні *IGDOLb 68*. Ми розглядали лапідарні та рукописні пам'ятки, виконані дуже ретельно. Втім, як у лапідарній, (наприклад, фрагментована посвята на мармуровому блюді *IOlb 63*) так і рукописній палеографії, (наприклад, посвятне графіто Афродіті *IGDOLb 72*) трапляється й неохайне виконання літер. Зокрема, *сигма* зображується так, що її друга та нижня гаси мають, практично, горизонтальну орієнтацію ζ, характерну

²⁵ Карышковский, 1988; 2003: 152.

²⁶ Николаев, 2019.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Книпович, 1956.

для пізньокласичного та елліністичного періоду. На цьому фоні дещо парадоксальні матеріали надає нумізматична палеографія першої половини V ст. до Р. Х. Так, поряд із класичною формою *сигми* ξ (рис. 3, *зліва*) трапляється літера ζ з горизонтальними парними гастами (рис. 3, *центр*). Також додаємо зображення монет із легендою ПАΥΣ, що оприлюднені В. В. Нечитайлом²⁹, характерна палеографічна особливість яких – наявність зовнішніх горизонтальних гаст Σ *сигми*, (рис. 2, справа), традиційно вживаних орієнтовно з другої половини IV ст. до Р. Х.³⁰. Формально застосувавши до датування цих монет відстоюваний нами типовий алгоритм, що передбачає виявлення наймолодших палеографічних ознак, дістаємо явно помилкову дату (*sic*).

Рис. 3. Варіанти зображення сигми на монетах першої половини V ст. до Р. Х.

Зліва направо: класична форма ξ , горизонтальні парні гаста ζ ,
горизонтальні зовнішні гаста Σ

Надалі рух за хронологічною віссю дає змогу побачити, окрім класичної *сигми*, ще декілька її варіантів як в лапідарній та рукописній³¹, так і в нумізматичній палеографії. Втім, переважає класична форма ξ поряд з *сигмою* з горизонтальними зовнішніми гастами Σ . Навіть на початку II ст. до Р. Х. у нумізматичній палеографії ці дві форми літери співіснують, зокрема, в серії ВΣΕ. Лише з кінця II ст. до Р. Х., а саме в лапідарній палеографії, починає домінувати *сигма* з горизонтальними гастами. На жаль, ми не маємо прикладів застосування цієї літери в нумізматичній палеографії періоду, що розглядається.

Безперечно, в ольвійській нумізматичній виділяються окремі примірники монет, які мають неординарні палеографічні особливості. Ми вводимо до наукового обігу так зване «істрійське колесо» з Ольвії з місяцеподібною *сигмою* (*sic*). Отже, перша монета Ольвії (або Істрії), яка містить зображення місяцеподібної *сигми*, датується орієнтовно 350-ми рр. до Р. Х. та, ймовірно, належить до прикінцевих випусків цієї серії (рис. 4). Зазначимо, що місяцеподібна

²⁹ Нечитайло, 2000: №№ 32, 38.

³⁰ Ніколаєв, 2022.

³¹ Ніколаєв, 2019.

сигма з'являється в лапідарній та рукописній палеографії також близько середини IV ст. до Р. Х.³².

Рис. 4. Монета Істрії (Ольвії) з місяцеподібною сигмою

6. *Омега* курсивної форми Ϛ вперше в лапідарній палеографії застосована в декреті *IPE I² 76* колегії Семи про тарифи на жертвоприносини. Цей декрет надійно датується за просопографією останніми роками III ст. до Р. Х.³³. Також відомий майже синхронний до декрету *IPE I² 76* Семи агораномний керамічний штамп із курсивною *омегаю*³⁴. Можна стверджувати, що курсивна *омега* з'являється в лапідарному архіві Ольвії саме на рубежі III–II ст. до Р. Х. Велика група лапідарних документів (каталог *IPE I² 201*, посвята *IOlb 75*, декрети *IOlb 35*, *IOlb 38*) з курсивною *омегаю* належить до кінця II ст. до Р. Х. – початку I ст. до Р. Х. Пам'ятками рукописної палеографії, що застосовують курсивну *омегу* Ϛ, зокрема, графіті *IGDolb 84*, що його видавці сумарно датують III ст. до Р. Х.³⁵, та *SEG 45:1005* (див. нижче). Водночас у монетних легендах догетської Ольвії курсивної *омеги* взагалі не виявлено, навіть у легендах ΒΑΣΙΛΕΩΣ³⁶ 140–110 pp. до Р. Х., ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΩΝ³⁷ 100–90 pp. до Р. Х. Отже, фіксується брак паралелізму в застосуванні курсивної *омеги* в нумізмати́чній палеографії Ольвії класичного та елліністичного періодів. Адекватних гіпотез з цього приводу також бракує. Курсивна літера з'являється у монетних легендах Ольвії з останньої чверті I ст. після Р. Х., що виходить за досліджуваний нами діапазон³⁸.

7. Літера *епсилон* пройшла довгу еволюцію форми, зокрема у класичний період літера, зазвичай, утримує паралельні та рівновеликі Ε горизонтальні гasti³⁹. Відомі приклади застосування зазначеної форми і в лапідарній (наприклад, посвяти *IOlb 58* та *IPE I² 172*), і в рукописній (графіті *IGDolb 79*, приватний лист Онесси до Анфестерія тощо), і в нумізмати́чній палеографії (повновагові монети ЕПІ ΠΑΥΣΑ, статери ΕΜΙΝΑΚΟ). Тобто, впродовж V – першої половини IV ст. до Р. Х. маємо свідчення про певний паралелізм у застосуванні класичної форми *епсилон* Ε в

³² Ніколаєв, 2022.

³³ Ніколаєв, 2014.

³⁴ Ніколаєв, 2022: 192.

³⁵ Взагалі, вузьке датування графіті майже неможливе.

³⁶ Анохін, 2011: №№ 577–579; Нечитайло, 2000: № 557–569.

³⁷ Анохін, 2011: № 510; Нечитайло, 2000: № 575.

³⁸ Нечитайло, 2000: №№ 653–673.

³⁹ Яйленко, 2017: 84.

різних типах пам'яток. У лапідарній палеографії другої половини IV ст. до Р. Х. поряд із традиційною формою *епсилон* іноді застосовується літера з укороченою середньою гастою ϵ ; далі, з III ст. до Р. Х. та, практично, до закінчення II ст. до Р. Х. застосовується переважно лише скорочена середня гаста ϵ . Нарешті, на рубежі II–I ст. до Р. Х. поряд зі сталою формою в Ольвії поширюється так званий курсивний стиль, зокрема курсивний *епсилон*⁴⁰ ϵ . Така літера відома за групою лапідарних пам'яток курсивного шрифту *IPE* I² 192, *IPE* I² 201, *IOlb* 36, *IOlb* 38 тощо, які датуються кінцем II – початком I ст. до Р.Х.⁴¹ Значно менше відомо прикладів застосування курсивного *епсилон* в рукописній епіграфії догетської Ольвії; найвідомішою рукописною пам'яткою є графіто *SEG* 45:1005 із таким, що альтернативно інтерпретується за змістом. Датування пам'ятки видавцями 250–150 рр. до Р. Х. не є коректним, оскільки в її палеографії присутні чітко виражені *тхета* з горизонтальною гастою (замість крапки), курсивна *омега*, дуже малий розмір *омікрон* тощо. Такий шрифт характерний для періоду не раніше початку II ст. до Р.Х.⁴²

Деяко інша картина спостерігається в нумізматичній палеографії. Близько середини IV ст. до Р. Х. поряд із «класичною» формою *епсилон* ϵ розпочинається використання її форми з укороченою середньою гастою ϵ (рис. 5, *зліва*). Таке співіснування двох форм цієї літери спостерігається аж до завершення карбування монети у першій чверті I ст. до Р. Х. Особливо показовими є легенди монет ПЕЕ, ВΣΕ, ΒΑ ΕΡ, де у майже синхронних випусках фіксуються різні форми *епсилон*⁴³.

Умовно вводимо до наукового обігу перший та унікальний випадок зображення курсивної форми *епсилон* ϵ в ольвійській нумізматичній палеографії елліністичного періоду, зокрема другої чверті III ст. до Р. Х. (*sic*), що, на перший погляд, ламає усталені уявлення про палеографію. Але сенсації не сталося; монета, що публікується, утримує явні сліди підрізування зображення та з високою ймовірністю є вигаданою (рис. 5, *справа*).

Рис 5. Деякі варіанти зображення літери *епсилон* на монетах другої чверті III ст. до Р. Х.

⁴⁰ Проте, Т. Н. Книпович (Книпович, 1966) зазначала, що курсивна форма *епсилон* в Ольвії застосовувалася з кінця III ст. до Р. Х. Але сучасний рівень знань про лапідарну палеографію Ольвії (Николаев, 2022) однозначно спростовує цю тезу.

⁴¹ Николаев, 2019.

⁴² Николаев, 2014; Николаев, 2022.

⁴³ Пор: Анохін, 2011: № 434 (E+ ϵ) та № 436 (E+ ϵ).

8. На прикладі літери *омікрон* проілюструємо найголовнішу властивість нумізматичної палеографії – залежність розміру тієї чи іншої літери від наявності вільного місця на монетному полі. Яскравий приклад реалізації такої властивості – розмір літери *омікрон* на срібних статерах ЕМІНАКО 450–430 pp. до Р. Х.⁴⁴, «дельфінах» із легендою АΡΙΧΟ, повновагових монетах із легендою ΟΛΒΙΝ 340–330 pp. до Р. Х. Особливо переконлива легенда АΡΙΧΟ; відомі монети з порівняно малим розміром літер у легенді, відповідно, *омікрон* виокремлюється порівняним розміром з іншими літерами⁴⁵. Але інше композиційне оформлення легенди та переміщення літери ближче до хвоста дельфіна автоматично зменшує її розмір унаслідок відсутності вільного поля⁴⁶.

Омікрон співставного розміру в лапідарній та переважно в рукописній палеографії зникає з середини IV ст. до Р. Х., натомість замість нього з'являється *омікрон* малого розміру. Але в нумізматичній палеографії фіксуємо продовження використання порівняного *омікрона* паралельно з літерою малого розміру аж II ст. до Р. Х. Так, він присутній у легенді ΟΛΒΙΝ на повновагових мідних монетах з Деметрою 340–330 pp. до Р. Х., на деякій частині «борисфенів» першої групи (330–319 pp. до Р. Х.) та на багатьох інших монетах III та II ст. до Р. Х.⁴⁷. Отже, фіксуємо суттєво несинхронне завершення використання співставного розміру *омікрона* в нумізматичній палеографії порівняно з лапідарною та рукописною палеографією.

Переходимо до висновків щодо виконаного нами вибіркового порівняльного аналізу лапідарної, рукописної та нумізматичної палеографії класичної та елліністичної Ольвії. Отже, загалом *усталене уявлення про паралелізм у розвитку вказаних напрямів потребує перегляду; наявні нюанси*. Так, осібні літери, наприклад, *альфа* з ламаною гастою, широко вживана в лапідарній палеографії, використовувалася в нумізматиці вкрай епізодично; *тхета* з горизонтальною гастою зовсім не застосовувалася в нумізматичній палеографії. Широко вживаний в лапідарній та рукописній палеографії Ольвії з початку II ст. до Р. Х. курсивний шрифт, зокрема, курсивні форми *епсилон* та *омега*, взагалі не зафіксовані в нумізматичній палеографії (*sic*). Ще однією особливістю нумізматичної палеографії є несинхронне завершення (порівняно з лапідарним архівом) використання окремих літер; маємо на увазі *омікрон*. Також відмічена невдала спроба застосувати до нумізматичної палеографії одно- та двокрапкову інтерпункцію (фактично – брак литва (*sic*)), вживану в лапідарній та рукописній палеографії переважно класичного періоду. Зауважимо, що у пропонованій статті ми не порушуємо питання нумізматичного палеографічного датування. Загалом

⁴⁴ Анохін, 2011: № 167; Нечитайло, 2000: № 72.

⁴⁵ Див., наприклад, Нечитайло, 2000: № 58–60.

⁴⁶ Анохін, 2011: 179; Карышковский, 1988; 2003; Нечитайло, 2000: №№ 62–65; Станиславский, 2003; Фролова, Абрамзон, 2005.

⁴⁷ Нечитайло, 2000; Фролова, Абрамзон, 2005; Анохін, 2011.

проведені вибіркові порівняльні дослідження ольвійської палеографії підтверджують перспективу подальших досліджень, але на системному ґрунті.

References

- Anohin, V. A.** (1989). *Monety antichnih gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja* [Coins of ancient cities of the North-Western Black Sea region]. Kyiv. [In Russian].
- Anohin, V. A.** (2011). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja. Katalog.* [Antique coins of the North Black Sea coast. The catalogue]. [in Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (1956). O klassifikatsii serebryanykh staterov Olvii IV v. do n. e. [On the classification of silver staters of Olbia IV c. BC] *Kratkiye soobshcheniya instituta istorii materialnoy kultury* [Short communications of the Institute of History of Material Culture]. 66, 69–77 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (1988). *Monety Ol'vii: ocherk denezhnogo obrashhenija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja v antichnuju jepohu.* [Coins of Olbia: a sketch of the monetary circulation of the North-Western Black Sea Coast in ancient times. Kyiv]. [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O.** (2003). *Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii (VI v. do n. je. — IV v. n. je.).* [Coinage and money circulation in Olbia (6th century BC - 4th century AD)]. *Doctor's dissertation theses.* Odessa. [in Russian].
- Knipovich, T. N.** (1966). Grecheskoe lapidarnoe pis'mo v pamjatnikah Ol'vii [Greek Lapidary in the Monuments of Olbia]. *Numizmatika i jepigrafika* [Numismatics and epigraphy]. T. 6. P. 3–30. [in Russian].
- Nechytaylo, V. V.** (2000). *Katalog antichnykh monet Ol'vii (VI v. do n.e. — III v. n. e.).* [Catalog of antique coins of Olbia (VI century BC – III century AD)]. Kyiv: [In Russian].
- Nikolaev, N. I.** (2019). *Neapol Skifskii v svete olviiskoi prosopografii* [Neapolis Scythica in the Light of Olbian Prosopography]. *Stratum Plus.* 6, 63–84. [In Russian].
- Nikolaev, N. I.** (2014). *Prosopografija Ol'vii Pontijskoj V v. do n. je. — I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. B.C. – I cent. A. D.]. Kyiv: [In Russian].
- Nikolaiev, M. I.** (2022). *Khronolohiia Pivnichnoho Prychornomoria IV–I st. do R. Kh. Vybrani pratsi: monohrafiia.* Izmail. [Chronology of the Northern Black Sea region in the 4th – 1st centuries BC. Selected works]. [In Russian].

- Nikolaiev, M. I.** (2023). *Suchasnyj stan lapidarnoi' paleografii' Ol'vii'* [The lapidary paleography of Olbia: current state] *Naukovyj visnyk Izmai'l's'kogo derzhavnogo humanitarnogo universytetu. Serija Istorychni nauky*, 2023, 61, 42–52 / [Scientific Bulletin of the Izmail State University of Humanities: Section: Historical Sciences] 61, 42–52 [in Ukrainian].
- Orlyk, V. M.** (2021). *Novyj tip ol'vijskoj mednoj monety vremen Mitridata Eypatora.* [The new type of the Olbian copper coin from the time of Mithridates Eupator] *Stratum plus*. 6, 87–92. [In Russian].
- Stanislavskij, I. M.** (2003). *Antichnye monety Severnogo Prichernomor'ja VI–I vv. do n. je.* [Ancient coins of the Northern Black Sea region]. Moscow. [In Russian].
- Frolova N. A. & Abramzon, M. G.** (2005). *Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja: katalog.* [Coins of Olbia in the collection of the State Historical Museum: catalogue]. Moscow. [In Russian].
- Jajlenko, V. P.** (2017). *Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora v VII v. do n. je.– VII v. n. je.* [A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosporus VII Century B.C. — VII Century A.D.]. Sankt-Peterburg: Nestor – istorija. [In Russian].

Скорочення

IGDOLb – Dubois L. 1996. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont.* Geneva.

IOlb – Надписи Ольвии. М. – Л., 1968.

IPE I² – Latishev B. 1916. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae.* Petropolis.

SEG – Supplementum epigraphicum Graecum.